

La maternitat a Catalunya, des del «baby boom» a la «infertilitat estructural»

El 1975, l'edat de la primera maternitat era de 25 anys; el 2019, de 31. Hi ha menys temps de tenir el nombre de fills/es desitjats | «El rebuig de la maternitat per part del feminisme institucional posat en context històric és comprensible, però ja no ho és tant que 40 anys després continui sense estar present en les reivindicacions feministes»



Espanya té la xifra més alta de 'child gap' d'Europa, la diferència del nombre de fill/es desitjat als que finalment es tenen. | Paula Jaume / Criar.cat

L'any 2014, quan el país portava sis anys de crisi econòmica, vaig entrevistar Ada Colau, actual alcaldessa de Barcelona. En aquell moment era dirigent de la Plataforma d'Afectats per la Hipoteca (PAH) i havia tingut el seu primer fill tres anys abans, amb 37 anys. L'entrevista girava entorn de la participació política i la maternitat. **Colau explicava que havia pensat en no ser mare, que es "veia fent moltes coses" , i que "hi havia moltíssimes coses a fer a la vida"**, que veia la maternitat com "una tria i com una grandíssima responsabilitat que també fa una mica de por". En la seva narrativa apareixien elements característics de com es pensa la maternitat a la Catalunya contemporània: com una decisió individual, d'una gran responsabilitat, incompatible amb tenir una vida plena i intensa.

Aquesta manera d'entendre la maternitat va ser descrita per Sharon Hays l'any 1996, en una recerca als Estats Units, d'on va sorgir el concepte de "**maternitat intensiva**", entesa com una maternitat on es posa "l'infant al centre, emocionalment absorbent, que implica molta feina, i que

Pensem.

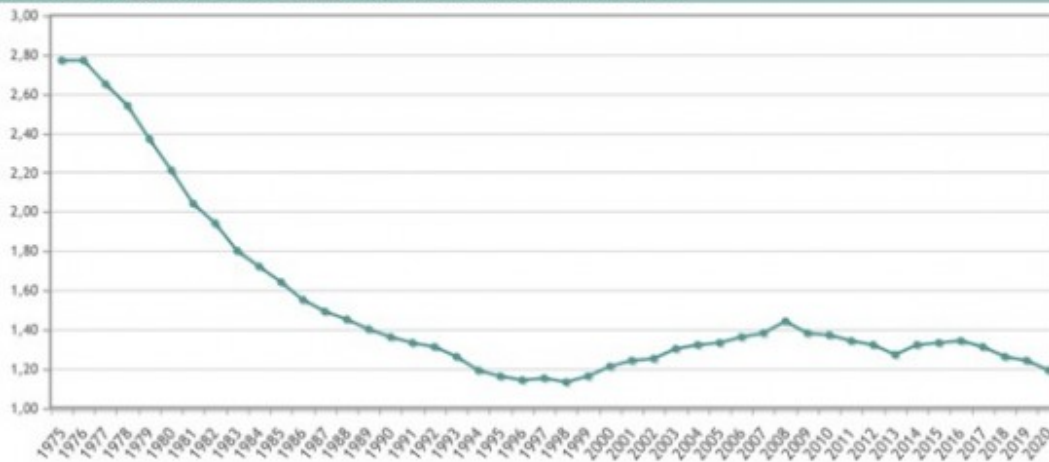
és cara econòmicament" (Hays, 1996:8). Segons aquesta manera de pensar la maternitat, Colau i moltes dones com ella que es troben en la situació de tenir fills/es en un moment àlgid de la vida professional o política, hauria d'haver dedicat el seu temps a atendre el seu fill, sense tenir accés a la vida plena i intensa que tenien abans. En canvi, el 2015 es converteix en alcaldessa de Barcelona i el 2017 té el seu segon fill, a l'edat de 43 anys, i amb el seu fill gran de 6 anys.



En aquella entrevista realitzada en un bar al costat de l'Observatori DESC explicava que la seva mare havia estat una gran influència a l'hora de decidir endarrerir la maternitat: "De forma inconscient potser també l'experiència de la meua mare devia tenir pes. La meua mare és superintel·ligent, va marxar molt d'hora de casa i va fer quatre filles. No crec que s'equivoqués en absolut, però sí que va interrompre la seva formació. Però tant a ella com a nosaltres ens ha sabut greu que no es desenvolupés més com a persona més enllà de la maternitat i de buscar feina perquè s'havia d'alimentar la família. Jo sóc la gran, i em va tenir amb 21 anys. "Colau va tenir el seu fill setze anys més tard del que la seva mare la va tenir a ella, i són **un exemple del canvi demogràfic sofert a Espanya els últims quaranta anys**, on s'ha produït un augment de l'edat en que les dones tenen el seu primer fill/a i, per tant, també s'ha reduït del nombre de fills/es per dona, passant del *baby boom* a la "infertilitat estructural" (Alvarez i Marre, 2021).

El 1978, just en el moment en que la mare d'Ada Colau estava tenint les quatre filles, **Espanya tenia la taxa de fecunditat més alta d'Europa -2,77 fills/es per dona-, i el 1993, la més baixa -1,3-**. Precisament, els casos d'Espanya i Itàlia van inspirar el terme *lowest-low fertility rate* (Kohler et al. 2002: 641), per indicar aquells països que tenien una taxa de fecunditat extremament baixa -igual o inferior a l'1,3 fills/es per dona, i que queda lluny de la taxa de reposició, situada en el 2,1. Entre el 2012 i el 2017 -quan van néixer els fills d'Ada Colau- la taxa de fecunditat era de l'1,32 i el 2019 es va situar en la marca més baixa des de l'any 1941 (Benítez, 2020) -a 1,23 fills/es per dona-, essent de nou una taxa de baixa fecunditat extrema.

Indicadores Demográficos Básicos, Total Nacional, Ambas nacionalidades, Todos

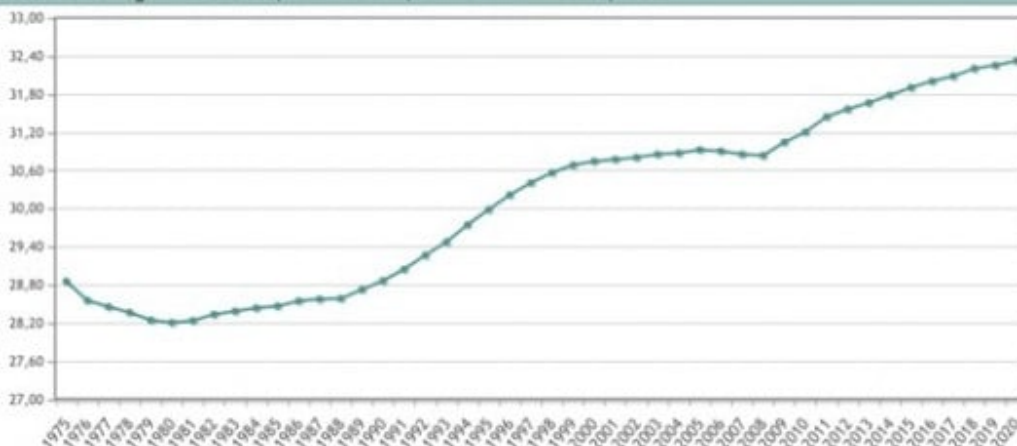


Indicador Conjuntural de Fecunditat. Font: Institut Nacional d'Estadística.

La baixada de la natalitat és un fenomen mundial, tot i que és molt heterogeni. Entre els anys 1950 i 1980 tots els països europeus van experimentar una reducció de les taxes de fecunditat (Balbo et al., 2013; Sobotka, 2017), entre el 1990 i els 2000 a Àsia (Anderson i Kohler, 2013; Frejka et al., 2010; Sobotka, 2017) i actualment també a Amèrica Llatina (Morgan i Roberts, 2012; Sobotka, 2017).

Un dels consensos de la demografia sobre les causes de la baixada de la natalitat és el retard de la maternitat, un fenomen conegut com a *postponement transition* (Balbo et al., 2013; Kohler et al., 2002; Sobotka, 2017). El 1975, l'edat de la primera maternitat era de 25 anys, mentre que el 2019 era de 31. Això fa que la vida reproductiva de les dones sigui més curta i tinguin menys temps de tenir el nombre de fills/es que haurien desitjat. De fet, **Espanya té la xifra més alta de *child gap* d'Europa** (Berarndi, 2005). És a dir, la diferència del nombre de fill/es desitjat als que finalment es tenen.

Indicadores Demográficos Básicos, Total Nacional, Ambas nacionalidades, Todos



Pensem.

Edat mitjana de maternitat. Font: Institut Nacional d'Estadística.

Però **també ha augmentat el nombre de dones sense fills/es**. Mentre que de les dones nascudes a l'any 1955 -a l'inici del *baby boom* a Espanya- només una no tenia fills/es (Miret i Cabré, 2010), de les nascudes a l'any 1975 -al final del *baby boom*-, quatre no han tingut fills/es (Esteve et al., 2016), tot i que algunes sí que els hi hauria agradat tenir-ne.

Per moltes dones és impossible d'arribar als nivells d'estabilitat socialment considerats necessaris per plantejar-se la maternitat, degut a les desigualtats en les condicions laborals (Gálvez et al, 2020; Horwitz i Mayant, 2015), les grans dificultats d'accés a l'habitatge (Marre, 2009), la manca de polítiques públiques per donar suport a les famílies i a les mares (Bernardi, 2005; Comas d'Argemir et al., 2016; Salido i Moreno, 2007), la limitada participació dels homes en les tasques de cura i de la llar (Abril et al., 2015; Alvarez, 2017; Martínez et al, 2011), el rebuig de la maternitat per part de bona part del feminisme (Briggs, 2012; Valiente, 2002), i el fet de pensar la maternitat com una elecció i un estil de vida (Alvarez, 2018; Beck-Gernsheim, 2011).

Per tant, **quan arriba el moment de tenir fills/es, és massa tard perquè les dones es puguin reproduir biològicament**, i es veuen obligades a recórrer a tècniques de reproducció assistida -amb gàmetes o embrions donats-, l'adopció o la gestació per substitució.



El 1975, l'edat de la primera maternitat era de 25 anys, mentre que el 2019 era de 31. Foto: Àlex Marin.

La maternitat governada

L'any 1995, les antropòlogues Faye Ginsburg i Rayna Rapp van publicar un llibre titulat *Conceiving the New World Order*, que proposava **posar la reproducció al centre de la teoria social**, entenent que allò que passa al cos de les dones en relació a la reproducció -menstruació, embaràs, part, lactància, menopausa o maternitat- té implicacions polítiques i són el resultat de les polítiques reproductives (Ginsburg i Rapp, 1991). És a dir, que totes les polítiques -macroeconòmiques i legislatives- tenen una incidència en la vida quotidiana i la vida reproductiva de les persones (Briggs, 2017).

Aquest article proposa analitzar la baixada de fecunditat a Espanya des de mirada de la governança reproductiva (Morgan i Roberts, 2012) entesa com les maneres en què diferents actors produeixen, monitoritzen i controlen els comportaments i les pràctiques reproductives a través de règims morals. Inspirades en el concepte de "règims de veritat" (Foucault, 1998 [1976]), les antropòlogues Lynne Morgan i Elizabeth Roberts (2012:242) descriuen els règims morals com estàndards que governen "els comportaments íntims, els judicis ètics, i les manifestacions públiques".

Aquesta recerca subratlla quatre règims morals que governen la maternitat a Espanya:

- a) Les condicions al mercat laboral
- b) Les relacions de gènere en famílies heterosexuales
- c) Els discursos del feminisme institucional
- d) La narrativa de la maternitat com una opció i elecció individual

Per fer-ho es basa en una recerca qualitativa basada en 66 entrevistes en profunditat a mares i pares, 7 entrevistes a dones acadèmiques i polítiques feministes, i l'anàlisi de fonts secundàries com el blog *El club de las malasmadres*.

a) El mercat laboral i la maternitat

Les xifres són demolidores. **La bretxa salarial de les dones amb fills/es en comparació a les dones sense fills/es i als homes és d'un 11,4% durant el primer any després del naixement del primer fill** i es continua ampliant fins al 28% durant tota l'etapa de criança (De Quinto et al., 2020). En una enquesta duta a terme per *Yo no Renuncio-Club de las malasmadres*, entre més de 95.000 dones, un 75% afirmaven que la maternitat ha afectat la seva feina i un 37% que ha patit discriminació directa, situacions que han estat descrites com a *mobbing* maternal. A part de les situacions de discriminació directa, moltes mares viuen discriminacions que formen part de les pràctiques empresarials habituals, i que moltes vegades no es veuen com a pràctiques discriminatòries pels càrrecs directius. La Sara, enginyera industrial, explicava la seva experiència:

"Quan vaig tenir la meva filla gran, després de la baixa de maternitat, vaig demanar una reducció de jornada. Ho van entendre perfectament, però el ritme havia de ser el que ells marcaven, i no es podia planejar res. Si es feia una reunió en relació a les meves tasques i responsabilitats i jo no hi era, la feien igualment. (...). I és clar, el sentiment era "Hola,

que existeixo!". Arribava a la feina, però em perdia un munt de coses perquè tenia reducció de jornada (...). Si tens una reducció fa la sensació que la feina no t'importa."

I és que quan una dona té fills/es, en el mercat laboral és pensada com una mare, fet que implica que ja no tindrà temps de treballar a jornada completa perquè té la responsabilitat de cuidar els seus fills/es (Galvez i Rodríguez-Moroño, 2013). **El règim moral que governa la maternitat des del mercat laboral és que les mares prioritzen la criança per sobre de la feina**, i així es converteixen en "bones mares" i, per tant, en "males treballadores".

b) Les relacions de gènere a casa

Amb el naixement del primer fill/la, les parelles heterosexuales s'organitzen a partir de la divisió sexual del treball: elles cuiden i ells aporten els diners. Segons l'última enquesta dels usos del temps realitzada per l'Idescat (2011), tot i l'augment de la participació dels homes en les tasques de criança i de la llar, **un 79,01% dels homes fan tasques de cura vers el 94,91% de les dones**, i són elles les qui continuen dedica-t'hi més temps, 4:14 hores diàries, versus les 2:35 hores dels homes.

La Montse i el Jan tenien dos fills en comú de 9 i 13 anys. Ella era mestra d'escola i el Jan, mecànic. Ella feia el mateix horari que els seus fills, i ell treballava cinc hores al matí, feia una pausa de dues hores per dinar, i a la tarda, treballava tres hores més. Ella dedicava més temps que ell a la criança i a la llar, i tot i que ho trobava injust, també entenia que ell tenia menys disponibilitat horària. Constanza Tobío va assenyalar que, perquè un home es dediqués a les cures, "n'havia de saber, havia de poder i havia de voler" (2012:413). I els horaris del Jan eren totalment incompatibles amb les tasques de cura dels seus fills. Per tant, **si les dones no tenen temps de treballar a jornada completa perquè han de cuidar, els homes no tenen temps de cuidar perquè han de treballar**.

El règim moral que governa les relacions de gènere està basat en què **elles són les principals cuidadores i ells els principals proveïdors econòmics**.

c) Maternitat i feminisme institucional

El feminisme institucional (Reverter, 2011) és un terme que s'utilitza per descriure aquelles dones que es van incorporar a les institucions públiques, com són les universitats, l'administració pública o la política institucional, després de la dictadura franquista (1939-1975). El feminisme d'Estat (Threlfall, 1998, Valiente, 2002), seria aquell que prové de les institucions de l'Estat creades específicament per promoure la igualtat de gènere, que en el cas espanyol quedaria representat per l'Instituto de las Mujeres, fundat el 1982, o l'Institut Català de les Dones, fundat l'any 1989.

Les dones que van formar part d'aquestes institucions van ser referents de la recent democràcia espanyola, ja que des de la II República (1931-1939) no es veien dones ocupant càrrecs públics, exceptuant infermeres o mestres d'escola, és a dir, professions que implicaven un significat simbòlic de cura social.

Moltes d'aquestes dones es reconeixien com a feministes i lluitaven pel dret de les dones a l'educació, al treball remunerat, a la participació política, al dret a l'anticoncepció, al divorci, a l'avortament, o al fet de poder decidir no tenir fills/es (Establier, 2004). **En aquell moment, les dones feministes amb càrrecs institucionals no van incloure la maternitat en l'agenda política**, en part perquè el rol de mare s'associava a l'únic rol possible durant el franquisme:

"esposa y madre" (Nash, 2004). La maternitat era socialment construïda com un aspecte íntim i privat.

Daria és una dona activista feminista, parlamentària i professora d'Universitat. Ella va tenir una filla i un fill als anys 1973 i 1974, mentre tant ella com el seu marit estaven fent un doctorat. Tot i que la seva recerca inicial era sobre relacions de gènere i treball, quan li vaig preguntar sobre la relació entre gènere i feminisme, em va contestar que **no s'havia plantejat mai que el feminisme pogués incloure la maternitat en la seva agenda política:**

"Doncs no hi he pensat mai. És un tema que des del feminisme s'ha treballat perquè no condicionés la vida de les dones (...), que no fos un obstacle perquè les dones puguin fer activitats laborals, socials i polítiques. He fet servir la paraula 'obstacle', i ho he fet conscientment, perquè s'ha vist la maternitat com una dificultat de projecció de les dones en molts àmbits. Des del feminisme s'ha buscat més el fet de treure les dones de casa, però no s'ha pensat mai en la maternitat. Jo no hi havia pensat mai la veritat. Ho havia viscut en tot cas."

Un altre exemple és una entrevista que vaig realitzar el 2015 a Carmen Alborch, escriptora feminista, advocada i ministra espanyola de Cultura entre l'any 1993 i 1993, sense fills/es.

"Des del pensament més conservador es pensa això: que si no ets mare, no ets una dona completa. De fet, fa poc Alberto Ruiz Gallardón va declarar que "la maternitat és el que fa a les dones autènticament dones". Aquest pensament estava profundament arrelat. A moltes dones ens passava que et preguntaven per la teva família. Aleshores vam aprendre a dir "ah, la meva família molt bé, els meus pares, els meus germans, molt bé", però en realitat et preguntaven per la teva descendència."

El rebuig de la maternitat per part del feminisme institucional posat en context històric és comprensible. Però ja no ho és tant que quaranta anys després la maternitat continuï sense estar present en les reivindicacions feministes, sobretot tenint en compte el context reproductiu espanyol.

L'exclusió de la maternitat de l'agenda política contribueix a construir un imaginari dicotòmic: per una banda, la dona lliure, professional i sense fills/es; i per l'altra, la mare cuidadora i font d'amor incondicional, cantada recentment per Rigoberta Bandini "a tu que tienes siempre caldo en la nevera".

Així doncs, **els imaginaris de la maternitat que la construeixen com a íntima, privada i com una opció individual**, i per tant, no com a subjecte públic i polític.

d) La narrativa de l'elecció

En contraposició a la maternitat com una obligació social (Alvarez, 2013), la reproducció s'ha descrit com una elecció (Han, 2014a; 2014b) i com un procés individual de decisió (Zigon, 2008). Aquesta manera d'entendre la maternitat contribueix al "procés d'individualització" (Beck i Beck-Gernsheim, 2002), on **els individus són responsables de la gestió de les seves vides, inclosa la reproducció, independentment del context social, polític i econòmic on es prenguin aquestes decisions.** Què estudiar, quina parella tenir, la feina, si es tenen fills/es o no, són qüestions d'elecció dins la vida d'una persona. La llibertat d'elecció implica l'acceptació de la responsabilitat d'aquesta elecció. Si alguna cosa no va bé -o el suficientment bé segons les expectatives- la responsabilitat és de l'individu perquè ha pres una mala decisió, sense tenir en compte el context que condiciona la decisió.

Quan una dona decideix ser mare, accepta de manera implícita la construcció social de maternitat imperant en un context socio-històric particular, i que inclou idees sobre el què han de fer les mares (Donath, 2015; Smith, 2012).

La Marta tenia 31 anys i tenia un fill i una filla d'1 i 3 anys quan la vaig entrevistar. M'explicava el que per ella havia significat acceptar la responsabilitat de tenir fills:

"Tens fills/es, en principi, perquè vols. Si no els vols tenir, doncs no els tinguis. Ningú et força a tenir-los. Si decideixes ser pare o mare, t'has d'organitzar la vida per fer-ho possible. I això vol dir fer canvis."

Per tant, la Marta entén la maternitat i la paternitat com una decisió individual dins la parella i n'accepta la responsabilitat com a individu, i per tant, l'Estat es desresponsabilitza de qualsevol obligació social de suport a la maternitat i la paternitat.

Per altra banda, **no tothom pren la decisió de tenir fills/es d'una manera tan conscient.** La Roser, amb dos infants de 2 i 7 anys quan la vaig entrevistar, m'explicava: "Sempre he pensat que voldria ser mare. Ho he parlat molt amb la meua parella, i arriba un moment a la vida que dius 'ara'."

El que passa és que **aquest moment, moltes vegades està condicionat pel context social, i aquest article mostra les constriccions contextuais que dificulten que aquest moment arribi mai. I com que no arriba mai**, Espanya ha passat del "baby boom" a la "infertilitat estructural".

Articles relacionats:

[noticiadiariambautor]93/215[/noticiadiariambautor]
[noticiadiariambautor]93/49[/noticiadiariambautor]
[noticiadiariambautor]93/163[/noticiadiariambautor]
[noticiadiariambautor]93/92[/noticiadiariambautor]

Referències:

- Abril, P., Amigot, P., Botía-Morillas, C., Domínguez-Folgueras, M., González, M. J., Jurado-Guerrero, T., Lapuerta, I., Martín-García, T., Monferrer, J., i Seiz, M. (2015). Ideales igualitarios y planes tradicionales: análisis de parejas primerizas en España. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 150, 3-22.
- Alvarez, B. (2013). La maternidad: entre la decisión individual y/o la obligatoriedad social. En C. López, D. Marre, & J. Bestard (Eds.), *Maternidades, procreación y crianza en transformación* (pp. 219-244). Barcelona: Bellaterra.
- Alvarez, B. (2017). *Las (ir)racionalidades de la maternidad en España: influencias del mercado laboral y las relaciones de género en las decisiones reproductivas*. Tesis doctoral.
- Alvarez, B. (2018). Reproductive Decision Making in Spain: Heterosexual Couples' Narratives About How They Chose to Have Children. *Journal of Family Issues*, 39(13), 3487-3507. <https://doi.org/10.1177/0192513X18783494>
- Balbo, N., Billari, F. C., i Mills, M. (2013). Fertility in Advanced Societies: A Review of Research. *European Journal of Population*, 29(1), 1-38. <https://doi.org/10.1007/s10680-012-9277-y>
- Beck, U., i Beck-Gernsheim, E. (2002). *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. Londres: Sage Publications.
- Beck-Gernsheim, E. (2011). The Post-career Mom: Reproductive Technology and the Promise of Reproduction Choice. En G. Beets, J. Schippers, i E. R. te Velde (Eds.), *The future of motherhood in Western societies. Late fertility and its consequences* (pp. 149-157). Londres: Springer.
- Benitez, J. (2020). El hundimiento de la natalidad en España. Caen los nacimientos un 30% en una década. *El Mundo*, 3 de junio. <https://www.elmundo.es/papel/historias/2020/06/03/5ed796a2fdddfc98b464b.html>
- Bernardi, F. (2005). Public policies and low fertility: rationales for public intervention and a diagnosis for the Spanish case. *Journal of European Social Policy*, 15(2), 123-138. <https://doi.org/10.1177/0958928705049160>
- Briggs, L. (2017). *How All Politics Became Reproductive Politics. From Welfare Reform to Foreclosure to Trump*. Berkeley: University of California Press.
- Briggs, L.; Fonseca, C.; Cardarello, A.; Marre, D.; Collard, C. and Yngvesson, B. (2012). Feminism and transnational adoption: Poverty, precarity, and the politics of raising (other people's?) children. *Feminist Theory*, 13(1), 81-100.
- Comas d'Argemir, D., Marre, D., i San Román, B. (2016). La regulación política de la familia. Ideología, desigualdad y género en el Plan Integral de Apoyo a la Familia. *Política y Sociedad*, 53.
- De Quinto, A., Hospido, L., i Sanz, C. (2020). *The child penalty in Spain*. Banco de España. Documentos Ocasionales No. 2017.
- Donath, O. (2015). Regretting Motherhood: A Sociopolitical Analysis. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 40(2), 341-365.

- Establier, H. (2004). La teoría de la maternidad en el contexto español. En S. Caporale Bizzi (Ed.), *Discursos teóricos entorno a la(s) maternidade(s): una visión integradora* (pp. 167-199). Madrid: Enitema.
- Esteve, A., Devolder, D., i Domingo, A. (2016). La infecunditat a Espanya: tic tac, tic tac, tic tac!!! *Perspectives Demogràfiques*, 1(GenerEs), 1-4.
- Foucault, 1998[1976]. *Historia de la sexualidad I. La voluntad de saber*. México: Siglo XXI.
- Gálvez Muñoz, L., i Rodríguez Modroño, P. (2013). El empleo de las mujeres en la España democrática y el impacto de la Gran recesión. *Areas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, 0(32), 105-123.
- Gálvez, L.?, Rodríguez-Modroño, P., i López, M. (2020). Análisis Histórico y de Género del paro en España, desde el Franquismo a la España Democrática. *Historia Social*, 96(96), 129-148.
- Ginsburg, F.; i Rapp, R. (1991). The Politics of Reproduction. *Annual Review of Anthropology*, 20, 311-343.
- Ginsburg, F., i Rapp, R. (1995). Introduction: Conceiving the New World Order. In *Conceiving the New World Order: The Global Politics of Reproduction*. (pp. 1-15). University of California Press.
- Han, B. Ch. (2014). *Psicopolítica*. Madrid: Herder.
- Han, B. Ch. (2014). *La agonía del Eros*. Madrid: Herder.
- Hays, Sh. (1996). *The Cultural Contradictions of Motherhood*. Londres: Yale University Press.
- Horwitz, L., i Myant, M. (2015). Spain's Labour Market Reforms: The Road to Employment Or to Unemployment? *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2628065>
- Idescat (2011). *Enquesta dels usos del temps*. Generalitat de Catalunya. <https://www.idescat.cat/pub/?id=eut>
- Kohler. (2002). The emergence of the lowest-low fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review*, 28(4), 641-680.
- Marre, D. (2009). Los silencios de la adopción en España. *Revista de Antropología Social*, 18, 97-126.
- Martínez, P., Carrasco, M. J., Aza, G., Blanco, A., i Espinar, I. (2011). Family Gender Role and Guilt in Spanish Dual-Earner Families. *Sex Roles*, 65(11-12), 813-826. <https://doi.org/10.1007/s11199-011-0031-4>
- Miret, P., i Cabré, A. (2010). El desarrollo de la familia en España desde una perspectiva demográfica. *Papers. Revista de Sociologia*, 95(3), 557-561.
- Morgan, L. M., i Roberts, E. F. S. (2012). Reproductive governance in Latin America. *Anthropology & Medicine*, 19(2), 241-254. <https://doi.org/10.1080/13648470.2012.675046>
- Nash, M. (2004). *Mujeres en el mundo: historia, retos y movimientos*. Madrid: Alianza.
- Reverter, S. (2011). Los retos del feminismo institucional. *Revista Internacional de Filosofía*, 4, 223-229.
- Salido, O., i Moreno, L. (2007). Bienestar y políticas familiares en España. *Política y Sociedad*, 44, 101-114.
- Smith, L. (2012). *The Demands of Motherhood*. Londres: PalgraveMacmillan.
- Sobotka, T. (2017). Post-Transitional Fertility: the Role of Childbearing Postponement in Fuelling the Shift To Low and Unstable Fertility Levels. *Journal of Biosocial Science*, 49(1), 20-45. <https://doi.org/10.1017/S0021932017000323>
- Threlfall, M. (1998). State Feminism or Party Feminism? *The European Journal of Women's Studies*, 5, 69-93.
- Tobío, C. (2012). Cuidado e identidad de género. De las madres que trabajan a los hombres que cuidan. *Revista Internacional de Sociología*, 70(2), 399-422.
- Valiente, C. (2002). An overview of research on gender in Spanish society. *Gender and Society*, 16(6), 767-792. <https://doi.org/10.1177/089124302237887>
- Yo no renuncio (2020). *Informe Las Invisibles*. El Club de las Malas Madres. <https://cdn.clubdemalasmadres.com/app/uploads/2020/09/28235559/INFORME-LAS-INVISIBLES.pdf>
- Zigon, J. (2008). *Morality. An anthropological perspective*. Londres: Routledge.